

Sammanfattning

Det finns idag en mängd olika data som kan användas för att beskriva bruk och missbruk av alkohol, narkotika och andra droger. På flera områden ger de en god uppfattning om drogproblemens omfattning och utveckling. Inom andra ger de en sämre bild, beroende på kvalitetsbrister eller på att viss information helt enkelt saknas. Frågor som berör datakällorna i den här rapporten och källornas eventuella brister behandlas i kapitlet *Metodproblem och tillförlitlighet*.

Alkoholutvecklingen

Tillgänglighet

Ekonomisk och fysisk tillgänglighet till alkohol är en viktig faktor för konsumtionens omfattning. Genom att studera realprisutvecklingen på alkohol är det möjligt att få en uppfattning om prisförändringar. Priset på alkohol i detaljhandeln har varierat över tid men samtliga drycker (sprit, vin, starköl, folköl) är billigare 2013 än 1980. Samtidigt som alkoholen blivit billigare i detaljhandeln har alkohol på servering blivit dyrare under senare år, enligt de data som finns tillgängliga (2007–2013). Eftersom tidsserien för serveringspriserna är kort går det inte att säga något om utvecklingen i ett längre perspektiv.

Antalet systembolagsbutiker har ökat över tid och sådana återfinns numer i alla 290 kommuner. Under 2013 fanns det 426 systembolagsbutiker runt om i landets kommuner, vilket kan jämföras med 359 butiker i 245 kommuner 1992. Förutom den alkohol som säljs via Systembolaget säljs även alkohol på restauranger med serveringstillstånd och folköl säljs på vissa detaljhandelsställen. Det totala antalet serveringstillstånd var cirka 3 000 i slutet av 70-talet och uppgick till drygt 11 000 i slutet av 90-talet. Antalet tillstånd har fortsatt att öka även under 2000-talet och år 2013 fanns det cirka 14 100 serveringstillstånd. I början av 90-talet fanns det cirka 13 000 detaljhandelsställen för folköl. Motsvarande siffra 20 år senare är cirka 7 000 vilket motsvarar en nedgång i antalet försäljningsställen för folköl med cirka 46 procent.

Konsumtion

Alkoholkonsumtionen i Sverige studeras genom att mäta både den registrerade delen och den oregistrerade delen av konsumtionen. Den registrerade delen be-

Sammanfattning

står av den alkohol som säljs i landet på Systembolaget, på restauranger och i livsmedelsbutiker (folköl). Den registrerade delen benämns registrerad eftersom dessa konsumtionsdelar finns statistikförda och publicerade. Den så kallade oregistrerade delen inkluderar alkohol som förs in i landet i samband med resor, hemtillverkad alkohol, köp av smugglad alkohol och alkohol köpt via Internet. Till skillnad från den registrerade delen finns inte den oregistrerade delen statistikförda och därför mäts denna genom frågeundersökningar.

Under 1980- och 1990-talen låg *försäljningen* runt 6 liter ren alkohol per person 15 år och äldre. Mellan 1998 och 2003 ökade dock försäljningen med nästan 20 procent (till 6,9 liter ren alkohol). De två påföljande åren sjönk försäljningen något, men därefter har försäljningen ökat till 7,4 liter ren alkohol per invånare 15 år och äldre 2013.

Under 1990-talet var den *totala* alkoholkonsumtionen ungefär 8 liter ren alkohol per person 15 år och äldre. 2001 var den 8,8 liter och steg gradvis till knappt 10,6 liter år 2004, en ökning med nästan 20 procent. Efter 2004 sjönk konsumtionen och 2012 noterades 9,1 liter för att 2013 öka till nästan 9,9 liter. Mellan toppåret 2004 och 2013 har den totala konsumtionen minskat med mer än 1,5 liter, vilket motsvarar knappt 7 procent. Dock är konsumtionen 2013 ungefär en liter högre än vad den var 2001, vilket motsvarar en ökning på 12 procent mellan dessa år.

Den totala konsumtionen 2013 bestod till 75 procent av registrerad alkohol och resterande 25 procent var oregistrerad. År 2013 utgjorde resandeförseln ungefär 16 procent av den totala konsumtionen, smuggling utgjorde 6 procent och hemtillverkning knappt 2 procent av den totala konsumtionen. Köp av alkohol via Internet stod för knappt 2 procent. Det är värt att notera att 2004 då den totala alkoholkonsumtionen uppgick till närmare 10,6 liter, utgjorde den oregistrerade delen nästan 40 procent av den totala konsumtionen. Av den oregistrerade delen kunde två tredjedelar härledas till resandeförsel. Därefter har resandeförseln generellt sett minskat fram till 2012 för att sedan öka något 2013.

Under 1990 var männens självrapporterade alkoholkonsumtion cirka 4,4 liter ren alkohol och motsvarande för kvinnor var 1,5 liter. År 2004 var den självrapporterade konsumtionen högre och var 6,6 liter bland män och 2,8 liter bland kvinnor. År 2012 var männens alkoholkonsumtion 6,0 liter ren alkohol medan kvinnornas konsumtion låg på 2,7 liter. Kvinnors självrapporterade alkoholkonsumtion var ungefär 34 procent av männens 1990 medan den 2012 utgjorde knappt 45 procent. Detta visar att könsskillnaderna minskat under en 20-årsperiod.

Studerar man andelen riskkonsumenter finner man att män är överrepresenterade i jämförelse med kvinnor. Detta framgår av Folkhälsomyndighetens undersökning "Hälsa på lika villkor". Andelen riskkonsumerande män var 19

procent 2013, vilket kan jämföras med 12 procent bland kvinnorna. År 2004 var motsvarande andelar 23 respektive 13 procent.

Andelen riskkonsumenter har totalt sett minskat något mellan 2004 och 2013, från 18 till 16 procent. Framförallt är det andelen riskkonsumerande i åldersgruppen 16–29 år, som har minskat; från 37 till 28 procent. Lägst andel riskkonsumenter återfinns dock i den äldsta ålderskategorin, 65–84 år, både 2004 och 2013. Värt att notera för den äldsta ålderskategorin är att andelen riskkonsumenter emellertid ökat något, från 5 till 7 procent mellan de nämnda åren.

I årskurs 9 ökade elevernas alkoholkonsumtion i omfattning under 90-talet fram till början av 00-talet för pojkar och till mitten av 00-talet för flickorna. Därefter har det skett minskningar för båda könen. Vid senaste mättillfället, år 2014, beräknas den årliga genomsnittliga alkoholkonsumtionen bland pojkar till 1,6 liter ren alkohol och bland flickor till 1,4 liter. I årskurs 2 på gymnasiet finns konsumtionsdata att tillgå från 2004 och dessa data visar också på minskande konsumtion bland både pojkar och flickor sedan mitten av 00-talet. Konsumtionsnivåerna är betydligt högre i gymnasiets årskurs 2 än i årskurs 9 och under 2014 var pojkarnas konsumtion 4,3 liter ren alkohol medan flickornas konsumtion var 2,7 liter.

Skador

Att alkoholen ger upphov till både sociala och medicinska skador är väl känt. En del av skadorna går att beskriva någorlunda väl med statistiska uppgifter men det är svårt att ge en komplett bild av omfattning och utveckling över tid. Speciellt sociala skador som till exempel sjukskrivningar eller konsekvenser för anhöriga i hem där missbruk förekommer är extra svåra att fånga in. Vidare finns det många faktorer som kan påverka de mått som används för att mäta alkoholskadorna. Exempel på några sådana faktorer är förändringar i lagstiftning, praxis, ekonomiska och personella resurser samt förändrade kodningsrutiner av till exempel brott, avlidna och vårdade. De mått som används och redovisas i denna rapport ger alltså ingen fullständig bild av alkoholskadornas utveckling och omfattning.

Andelen som är beroende av eller missbrukar alkohol har nyligen (2014) beräknats till 5,9 procent av den svenska befolkningen och det motsvarar 285 000 män och 161 000 kvinnor. Alkoholkonsumtion kan även medföra negativa konsekvenser för andra än dem som dricker. I den svenska befolkningen uppger nästan 15 procent att de påverkas negativt av att personer i deras närhet dricker för mycket. Utöver dem som svarar att de påverkas av någon närståendes konsumtion anger nästan 10 procent att de påverkats negativt av drickandet hos en främmande person. Fler kvinnor än män uppger att de påverkas negativt av både någon närståendes eller främmande persons drickande.

Sammanfattning

Under 2010 orsakade alkohol 84 000 DALYs, vilket utgjorde 3,4 procent av den totala sjukdomsbördan i Sverige. Män står för betydligt fler DALYs än kvinnor (66 000 jämfört med 18 000). DALYs orsakade av alkohol har även beräknats för åren 1990 och 2005. Jämfört med dessa två år var andelen DALYs något högre 2010 än 1990 men något lägre än 2005.

I snitt hade ungefär 18 procent av avlidna motorfordonsförare en för hög alkoholkoncentration, 0,2 promille alkohol eller mer i blodet under åren 2006–2013. Män är överrepresenterade och andelen avlidna rattfulla är vanligast förekommande i åldrarna 18–24 samt 25–44 år. I absoluta tal har antalet avlidna (alkohol i blodet eller inte) motorfordonsförare nästan halverats från 279 personer år 2006 till 152 år 2013. I gruppen avlidna med en promillehalt motsvarande grovt rattfylleri framträder en liknande trend, 40 avlidna 2006, vilket kan jämföras med 19 avlidna 2013.

Anmälda misshandelsbrott som inträffat utomhus och där gärningspersonen var okänd för offret är ett våldsbrott som bedömts lämpligt för att spegla alkoholrelaterat våld. Mellan 2000 och 2007 ökade antalet misshandelsanmälningar i den kategorin med cirka 47 procent. Därefter har antalet anmälningar minskat med ungefär 16 procent fram till och med 2012.

Mellan 1987 och 1998 minskade antalet alkoholrelaterade slutenvårdstillfällen (enligt alkoholindex) från 51 000 till 37 000. Därefter har antalet ökat och uppgick till nästan 55 400 år 2013, även om antalet var än högre året innan (56 600). Under 1997 utgjorde vårdtillfällen i slutenvård på grund av alkoholdiagnoser 2,6 procent av samtliga vårdtillfällen, men under de senaste tre åren, 2011–2013, är andelarna högre och utgör 3,5 procent. Kvinnornas andel av vårdtillfällen med alkoholdiagnos har ökat över tid. Mellan 1987 och första hälften av 1990-talet låg andelarna på cirka 20 procent och under 2000-talet har de i genomsnitt varit 26 procent. Analyserar man utvecklingen mellan slutet av 1990-talet och fram till 2013 finner man att antalet nyttillkomna med alkoholrelaterade diagnoser ökat från drygt 10 000 till ungefär 14 500 personer, vilket är en uppgång med ungefär 45 procent. Även antal vårdade personer har ökat sedan slutet av 1990-talet fram till 2013 med ungefär 6 500 personer och det motsvarar i relativa tal cirka 30 procent.

När det gäller alkoholrelaterad vård i termer av absoluta tal och/eller vårdtillfällen (som ovan) har faktorer som ålder, kön och befolkningens storlek betydelse för omfattningen och således utvecklingen över tid. Dessa faktorer kan man ta hänsyn till genom att använda uppgifter som är könsuppdelade samt åldersstandardiserade och sätta i relation till befolkningens storlek. När sådan beräkning används av vårdade för alkoholdiagnoser (i slutenvård) framkommer att antalet vårdade kvinnor per 100 000 invånare 15 år och äldre ökat från 161 till 218 mellan år 2000 till 2012. Antalet vårdade män har ökat från 427 till 499 under samma tid.

Den alkoholrelaterade dödligheten (enligt alkoholindex, åldersstandardiserad, per 100 000 invånare) ökade bland män och kvinnor under 1970-talet för att därefter minska kraftigt bland männen. Männen dödlighet är betydligt lägre 2013 än 1979. Sedan slutet av 70-talet fram till 2013 framträder dock tillfälliga uppgångar av männens dödlighet, till exempel i början av 90-talet och mitten av 00-talet. Sedan slutet av 00-talet har dock männens dödlighet reducerats tydligt. Bland kvinnorna framträder inte samma tydliga förändringar över tid. Man kan dock notera en tydlig uppgång under 70-talet och en viss nedgång under slutet av 00-talet.

Tillgängligheten till alkohol har ökat över tid avseende antal serveringstillstånd och Systembolagsbutiker. Vidare har priset på alkohol minskat i detaljhandeln. Totalkonsumtionen är lägre 2013 än vad den var toppåret 2004. Dock är den, 2013, högre än föregående år och ungefär en liter högre än 2001. Skillnaden mellan män och kvinnors självrapporterade alkoholkonsumtion har minskat över tid. Skadeutvecklingen är svårbedömd men på det stora hela verkar den alkoholrelaterade dödligheten ha minskat medan slutenvårdade för alkoholrelaterade diagnoser förefaller ha ökat.

Narkotikautvecklingen

Liksom när det gäller uppgifterna om alkoholutvecklingen återspeglar undersökningar och statistik om narkotika inte bara den faktiska situationen, utan resultaten påverkas också av andra omständigheter. Exempel på sådana är förändringar i lagstiftning och tillämpning av lagarna, förändrade inriktningar och resurser inom narkotikabekämpning, nya statistikföringsrutiner i vård- och dödsorsaksregister etc. Detta är viktigt att hålla i minnet när man tolkar uppgifter om narkotikautvecklingen, inte minst som denna ofta bedöms med hjälp av olika indikatorer, som har mer eller mindre stark koppling till själva konsumtionen.

Den tillgänglighetsökning på narkotika som skedde under 1990-talet verkar delvis ha avstannat under 2000-talet, en slutsats som kan dras bl.a. med anledning av att prisfallen på narkotika har avmattats och i några fall (främst cannabis) vänts i små uppgångar. Samtidigt är priserna överlag historiskt låga, trots att mycket stora mängder narkotika beslagtogs av rättsväsendet. Därför kan man utgå ifrån att vi idag alltså har en förhållandevis hög narkotikatillgänglighet. Dessutom har en breddning av drogutbudet skett, i och med att flera nya syntetiska droger nått marknaden, inte minst via internet, och sedermera narkotikaklassats.

Kunskap om mera tillfällig narkotikaanvändning fås i första hand genom frågeundersökningar. Trots de metodproblem som är förknippade med sådana

Sammanfattning

studier bedöms de spegla utvecklingen relativt väl. Sedan 1971 finns nationella uppgifter om ungdomars självrapporterade narkotikaanvändning.

Dessa undersökningar visar i grova drag att efter ökningen av narkotikaanvändningen som inträffade under 1990-talet så har läget alltsedan millennieskiftet varit relativt oförändrat bland skolungdomar och yngre vuxna, både vad gäller att prova samt att använda narkotika mer regelbundet. År 2013 svarade exempelvis 7 procent av eleverna i årskurs 9 och 12 procent i gymnasiets år 2 att de använt narkotika de senaste 12 månaderna. Tittar man på en bredare grupp unga vuxna (16–29 år) så svarar 7 procent att de använt cannabis under det senaste året. I ett 45-årigt tidsperspektiv är det snarast 1980-talet som utgör undantaget, med låga nivåer av narkotikaerfarenheter.

Samtidigt som andelen ungdomar som använder narkotika varit tämligen oförändrad kan det framhållas att andelen som använt narkotika 20 gånger eller fler tenderar att fortsätta öka, även om dessa nivåer är relativt låga. Även om användargruppen inte blivit större så tycks alltså konsumtionen inom gruppen ha ökat.

Normalt har frågeundersökningar visat att ca 60–70 procent av dem som provat narkotika enbart använt cannabis, medan 5–10 procent enbart använt annan narkotika än cannabis. Amfetamin kommer på andra plats men om man räknar med illegalt använda läkemedel (oftast sömnmedel/lugnande medel av bensodiazepintyp) är de minst lika vanligt förekommande som amfetamin. Bilden idag är dock mera komplicerad på grund av de nya syntetiska missbruks-substanser som introduceras. Beaktar man exempelvis ”spice eller liknande rökmixar” i skolundersökningen – oavsett medlets legala status vid användningstillfället – så är detta vanligare än de klassiska narkotikasorterna, bortsett från cannabis.

Bland 16–84-åringar svarade 2013 12 procent att de någon gång provat cannabis. Detta motsvarar ca 900 000 personer i det aktuella åldersintervallet och andelen har varit av samma storleksordning sedan sådana frågor började ställas 2004.

Narkotikaerfarenheter bland vuxna är vanligare bland män än bland kvinnor. Skillnaderna uppstår i gymnasieåldern och blir än tydligare om man ser till mera regelbunden och frekvent användning. I så gott som alla undersökningar framkommer regionala skillnader. Narkotikaerfarenheter är vanligast i storstadsområden och minst vanliga på mindre orter och i glesbygdsregioner. Detta gäller inte minst regelbunden användning. Yngre män i storstadsregioner är den befolkningsgrupp där cannabisanvändningen är mest utbredd.

Även om studier av personer med tungt missbruk ofta visar på en tidig och uttalad social problematik, är det självfallet inte så att alla som provat narkotika har en sådan bakgrund. Det är dock känt från olika undersökningar att ungdom-

är och unga vuxna som prövat narkotika i viss mån skiljer ut sig negativt från andra ungdomar, t.ex. med avseende på skolb, otrivsel i skolan, hemförhållanden, utbildningsnivå etc. Sådana skillnader blir tydligare om man betraktar dem med mera regelbunden narkotikaanvändning. De som fortsätter använda narkotika skiljer ofta ut sig när det gäller de egenskaper som nämnts ovan, dels från dem som använt narkotika ett begränsat antal gånger, och i synnerhet från dem som aldrig prövat narkotika.

Man brukar ange att det moderna narkotikamissbruket etablerades i Sverige under andra halvan av 1960-talet. Tillgängliga data tyder på en viss stabilisering av det allvarigare missbruket under början av 1970-talet. Andra halvan av 1970-talet uppvisade narkotikabrotten och narkotikabeslagen återigen en uppåtgående trend, liksom injektionsrelaterad hepatitmitta och narkotikarelaterade dödsfall. Det var under denna period som heroinet introducerades på allvar i landet.

Antalet personer med ”tungt missbruk” 1967 har i efterhand estimerats till 6 000. Efterföljande och noggrannare kartläggningar har gjorts 1979, 1992 samt 1998 och beräknade antalet till 15 000, 19 000 respektive 26 000. Med tungt missbruk avses i dessa kartläggningar att ha injicerat narkotika under de senaste 12 månaderna (oavsett frekvens) eller att ha använt narkotika dagligen/så gott som dagligen de senaste fyra veckorna. Utifrån de ovan presenterade uppgifterna blir den genomsnittliga årliga ökningstakten allra högst under perioden 1992–1998.

År 1998 dominerade amfetaminet missbruket för ca 32 procent medan 28 procent hade opiater som dominerande drog. I tidigare kartläggningar tog amfetaminet en större plats. För 8 procent var cannabis dominerande preparat 1998, vilket var en nedgång sedan tidigare.

Vissa beräkningar av problematisk narkotikaanvändning under 2000-talet har presenterats, men eftersom de gjorts med olika metoder finns vissa jämförelseproblem. De nyare beräkningarna tyder dock inte på att det skulle ha skett någon positiv utveckling av det problematiska narkotikaanvändandet, men heller inte någon ytterligare större uppgång fram till 2007.

I brist på direkta mått över den senaste utvecklingen av den mera problematiska narkotikaanvändningen är man hänvisad till indikativa källor, dvs. uppgifter som indirekt kan tänkas spegla omfattning och effekter av missbruk, t.ex. vård- eller kriminalstatistik.

Om man jämför kartläggningarna med tillgängliga indikatorer så ger de en någorlunda samstämmig bild med ökande nivåer av det tunga narkotikamissbruket under 1990-talet. Därefter pekar kartläggningarna på en mindre ökningstakt och indikatorerna på en större. En sammanvägning av denna information visar på att läget idag sannolikt är sämre än för fem eller tio år sedan vad

Sammanfattning

gäller antalet problematiska narkotikaanvändare. Dessutom ökar andelen unga (under 30 år), enligt olika källor, liksom antalet förstagångsvårdade med narkotikadiagnos. Samtidigt har läget förbättrats vad gäller intravenöst överförda hiv- och hepatit C-infektioner. Möjligen pekar detta på en viss övergång från injektionsmissbruk till oral användning, av cannabis, amfetamin och inte minst olika narkotikaklassade läkemedel av opiat- och bensodiazepintyp.

Ett tydligt mönster i de tidigare kartläggningarna var det tyngre narkotikamissbrukets koncentration till storstadsregionerna. Detta mönster återfinns även i olika indikatorer. Över tid är det dock så att gruppen icke-storstadslän ökat sin andel alltsedan 1980-talet, och om denna utveckling fortsätter under ytterligare en handfull år så uttraderas storstadsregionernas överrepresentation.

Andelen kvinnor med tungt missbruk var tämligen stabil i kartläggningarna och uppgick till en knapp fjärdedel. Detta är högre än andelen kvinnor som lagförts för narkotikabrott (ca 14 %) men lägre än andelen kvinnor som vårdats på sjukhus på grund av narkotikamissbruk (omkring 34 procent). Med kartläggningarna som utgångspunkt kan man alltså dra slutsatsen att kvinnorna är underrepresenterade vad gäller (känd) kriminalitet samtidigt som de är överrepresenterade sett till vårdbehov.

Sammanfattningsvis finns alltså ingen säker eller samstämmig bild gällande omfattningen av dagens tunga, eller problematiska, missbruk. En försiktig bedömning är att den relativt kraftiga ökningstakten under 1990-talet avmattats under 2000-talet, men att uppgången inte helt har hejdats. Att flertalet relevanta indikatorer (kriminalitet, sjuklighet, dödlighet) pekar på en möjlig försämring även för senare år kan stämma med verkligheten, inte minst som narkotika idag är förhållandevis lättillgängligt, även om ökningstakten överdrivs av indikatorerna.

Snifningsutvecklingen

Problemet med sniffande ungdomar uppmärksammades på 1950-talet. Då handlade det främst om inandning av flyktiga lösningsmedel, som exempelvis tri, bensen och thinner. Under 1990-talet tillkom dessutom det snarlika beteendet ”boffning”. Med detta avses djupare inandning av gaser, som exempelvis aerosoler som utgör drivgas i sprayburkar, lustgas och butangas för återfyllning av cigarettändare. I denna rapport innefattas också boffning i snifningsbegreppet, men bara för senare år.

Enligt skolundersökningarna i årskurs 9 minskade sniffningen markant under 1970-talet, ökade under 1990-talet och nådde en topp runt millennieskiftet. Denna tillfälliga topp var dock inte i närheten av det tidiga 1970-talets nivåer. Efter år 2000 har trenden varit nedåtgående. Möjligen har den varit mindre

kraftig än vad statistiken visar, eftersom begreppet boffning infördes väl sent i skolundersökningen (2012), vilket ledde till ett brott i tidsserien.

År 2014 svarade ca 5 procent av eleverna i nian respektive gymnasiet år 2 att de någon gång sniffat. Ytterst få, i synnerhet på gymnasiet, uppgav månadsaktuell sniffningserfarenhet. Till skillnad från alkohol eller narkotika är sniffning inget som blir vanligare i äldre åldrar, tvärtom är det snarare något som främst yngre tonåringar provar enstaka gånger och därefter upphör med. Frågeändringar till trots, såvitt det kan bedömas tycks sniffning/boffning vara mindre utbrett än någonsin under de senaste åren.

Från 1970-talets början och fram till 2011 var det något vanligare med sniffningserfarenheter bland pojkar än bland flickor. Efter 2012, när frågan kompletterats med termen boffning, ligger dock könen i princip lika. Lim, bensin, butangas samt drivmedel i olika sprayförpackningar är de vanligast uppgivna sniffningsmedlen sedan 2012.

Ofta kan man se regionala skillnader när det gäller användning av olika droger. För sniffning däremot verkar det enligt tillgängliga frågeundersökningar inte finnas några större olikheter mellan storstäder och mindre städer; sniffningserfarenheterna verkar idag vara förhållandevis jämnt fördelade över riket. Däremot skiljer skolelever som sniffat ut sig från övriga med avseende på olika riskfaktorer. Dessa finner sig avgjort sämre tillräkta i skolan såväl som boendemiljön och har betydligt mer omfattande drogvanor i övrigt.

Kunskaperna om sniffning bland vuxna är begränsade. I undersökningar om det tunga narkotikamissbrukets omfattning 1992 och 1998 framkom att 1 till 2 procent av narkotikamissbrukarna hade lösningsmedel som ett av flera missbruksmedel. Av tvångsvårdade vuxna har enstaka procent haft sniffning som åtminstone en missbrukskomponent.

Dopningsutvecklingen

Förr var användning av dopningspreparat mera tydligt kopplat till idrottsutövande, men sedan några decennier tillbaka har användning även i andra aktiviteter, som exempelvis träning på gym och kroppsbyggnad, blivit vanligare. Enligt utredningen om kontroll av missbruksmedel återfinns exempelvis dopningsmissbruk utanför idrotten främst bland kroppsbyggare, men även bland våldsbrottslingar. Som en reaktion på spridningen infördes 1992 Lagen om förbud mot vissa dopningsmedel, och denna utökades 1999 till att även omfatta konsumtion. Lagen har successivt skärpts och sedan 2011 kan grovt dopningsbrott ge upp till sex års fängelse. Allra vanligast bland de förbjudna preparaten är anabola androgena steroider (AAS), vanligen kallade anabola steroider.

Sammanfattning

Alltsedan dopningsfrågor introducerades i riksrepresentativa undersökningar i början av 1990-talet har cirka 1 procent av yngre manliga respondenter svarat att de någon gång prövat anabola steroider. Storleksordningen är i linje med ungdomsundersökningar i flera andra europeiska länder, men något lägre än i exempelvis USA och vissa länder i Östeuropa.

Erfarenhet av tillväxthormon är mer sällsynt jämfört med anabola steroider och det är även ovanligt att kvinnor rapporterar erfarenhet av något hormondopningsmedel. När det gäller ungdomar har man konstaterat att kopplingar mellan dopningserfarenhet och omfattande alkoholkonsumtion föreligger, liksom kopplingar till erfarenhet av narkotika och andra droger.

I och med att få respondenter i frågeundersökningar överhuvudtaget uppger att de har erfarenhet av anabola steroider ger undersökningarna inget säkert underlag för att bedöma omfattning och utveckling av mera aktuell eller regelbunden användning.

Dopningsrelaterad beslags- och kriminalstatistik har pekat uppåt under en längre tid, även om en viss avmattning märkts de allra senaste åren. Jämfört med läget i slutet av 1990-talet har antalet beslag, liksom antalet personer lagförda för dopningsbrott, tredubblats.

När kriminalstatistiska uppgifter används är det dock viktigt att beakta att lagstiftningen rörande dopningsbrott skärpts och att statistikföringsrutiner, utbildning och kunskaper har utvecklats genom åren. Även ändrade prioriteringar inom rättsväsendet kan påverka utvecklingen. Narkotikabeslagen har också ökat kraftigt sedan 1990-talets början, utan att man för den skull kan dra slutsatsen att narkotikakonsumtionen ökat i motsvarande grad. Beslag och lagföringar för dopning utgör runt 5 procent jämfört med motsvarande uppgifter för narkotika.

Cirka 60 procent av alla misstänkta för dopningsbrott är i 20–29-årsåldern och bara enstaka procent är kvinnor. Detta överensstämmer relativt väl med den bild som framkommer av befolkningsstudierna. Andelen misstänkta under 30 år har sjunkit från 81 till 63 procent mellan 2003 och 2013, något som kan peka på att nyrekryteringen avtagit.

Att det sedan 1990-talets början byggts upp en marknad för dopningspreparat står klart. Att gruppen regelbundna användare successivt vuxit under perioden är inte heller osannolikt, även om det inte skett i så pass stor omfattning att det ger avtryck i befolkningsundersökningar. Man kan konstatera att det är relativt sällsynt att ha prövat hormondopningsmedel jämfört med narkotika, olika frågeundersökningar visar att det normalt är 10–20 gånger fler unga män som prövat narkotika jämfört med anabola steroider.

Tobaksutvecklingen

I höginkomstländer toppar tobaksbruk listan av riskfaktorer för tidig död och det övergripande målet för den svenska tobakspolitiken är att minska användningen i landet. De nationella etappmålen för tobaksområdet är vägledande för regeringens satsningar på tobaksområdet (prop. 2002/03:35, bet. 2007/08: SoU11). Etappmålen är: en tobaksfri livsstart från 2014, en halvering (från 2002 års nivåer) till 2014 av antalet ungdomar under 18 år som börjar röka eller snusa, en halvering till 2014 av andelen rökare bland de grupper som röker mest samt att ingen ofrivilligt ska utsättas för rök i sin omgivning.

Både försäljningsstatistik och konsumtionsvaneundersökningar som beskrivits i detta kapitel visar att rökningen i befolkningen har minskat sedan 1980-talets början. Minskningen gäller båda könen men den är störst bland män. Sedan 1990-talets början har fler kvinnor än män uppgett att de röker dagligen, något som är ovanligt ur ett internationellt perspektiv.

De senaste uppgifterna som redovisas i kapitlet rörande daglig rökning i den vuxna delen av befolkningen (16–84 år) är från 2012/2013. Ännu tycks det inte som att regeringens etappmål: att halvera andelen rökare till 2014 (jämfört med de nivåer som uppmätts 2002) bland de grupper som röker mest, har uppnåtts, men nedgången är påtaglig.

Även då man ser till den dagliga rökningens utbredning i olika åldersgrupper framträder en reducering i samtliga grupper sedan 1980-talet. Daglig rökning har under de senaste decennierna varit som mest utbredd i de åldersgrupper som är födda under 1940- och 1950-talet. Detta innebär att den dagliga rökningen var som mest utbredd i den förhållandevis unga gruppen av 25–34-åringar vid de tidigaste mätningarna, men numera är som mest utbredd bland dem i åldrarna 55–64 år. Även i denna grupp har dagligrökningen minskat markant (dock syns inte heller här en halvering sedan 2002) och fördelningen mellan de olika åldersgrupperna är numera jämnare än tidigare. Det är med andra ord mindre skillnad i dagligrökningens utbredning i olika åldersgrupper än vad det tidigare varit.

Till skillnad från då det gäller dagligrökning finns det en större andel män som röker sporadiskt (då och då) och sammanlagt är rökning (daglig och sporadisk) vanligare bland män än bland kvinnor i Sverige. Uppgifter om den sporadiska rökningens utveckling från SCB:s ULF-undersökning har för första gången redovisats samlad från och med åren 1988–89 i detta kapitel. Denna sammanställning visar att det i huvudsak är den dagliga rökningen som minskat medan andelen sporadiska rökare legat runt 10 procent av befolkningen under hela perioden 1988–89 till 2012–13. Då den sporadiska rökningen började efterfrågas utgjorde dessa rökare omkring en fjärdedel (24 %) av samtliga rökare (dagliga och sporadiska rökare sammanslagna) medan merparten av rökarna alltså rökte varje dag (76 %). I de senaste mätningarna utgör de sporadiska rökarna

Sammanfattning

istället nästan hälften (45 %) av alla rökare, men bland kvinnorna utgörs rökarna fortfarande till större del av dagligrökare (62 %).

Att Sverige avviker från det gängse internationella mönstret av dagligrökningens fördelning mellan könen kan till stor del förklaras av att snus såväl är lagligt som vitt använt – framför allt av män i Sverige.

Andelen snusare i befolkningen har inte studerats med samma kontinuitet som då det gäller rökning, men i samtliga undersökningar har snusning varit betydligt vanligare bland män än bland kvinnor. Mellan mätningar vid 1980- och 1990-talens slut hade snusningen ökat. Då snusade omkring var fjärde man (24 %) medan andelen snusande kvinnor låg på 2 procent. Sedan 2004 mäts snusbruket årligen och kring denna tidpunkt syntes ytterligare en något höjd nivå jämfört med 1990-talets sista år – både bland männen och bland kvinnorna (27 % av männen och 5 % av kvinnorna snusade då). Därefter har vissa metodförändringar genomförts i SCB:s undersökning vilket i någon mån försvårar jämförelser, men snusbruket undersöks även i Folkhälsomyndighetens folkhälsoenkät. Sammanfattningsvis pekar dessa undersökningar på att en viss minskning skett mellan 2004 och 2007/2008, men att snusbrukets utbredning därefter legat relativt stadigt kring samma nivå. Enligt de senaste uppgifterna från SCB:s ULF-undersökning var 25 procent av männen och 6 procent av kvinnorna snusare (21 % av männen respektive 4 % av kvinnorna var dagliga snusare).

Sammanfattningsvis har andelen tobaksanvändare i befolkningen (de som röker och/eller snusar) minskat tydligt under de senaste 25 åren. De senaste uppgifterna (2012/2013) berättar att 39 procent av männen i Sverige röker och/eller snusar, 31 procent gör det dagligen. Bland kvinnorna är motsvarande uppgifter betydligt lägre: 24 procent röker och/eller snusar och 16 procent gör det dagligen. Det är dock viktigt att påminna om att dagligrökning förekommer i större utsträckning bland kvinnor än bland män i landet och att det främst är rökning som, i studier av tobakens påverkan på människors hälsa, förknippats med ohälsa och tidig död.

Även bland skolelever i årskurs 9 har tobaksbruket minskat kraftigt. Andelen pojkar som använder tobak (röker och/eller snusar) har sedan 2002, som är jämförelsenivån för de nationella etappmålen, fram till och med 2012 minskat med 34 procent (dagligt/nästan dagligt tobaksbruk med 45 %). Bland flickorna i årskurs 9 har tobaksbruket minskat med 32 procent under åren 2002–2012 (med 43 % bland dagliga/nästan dagliga tobaksbrukare). År 2012 genomfördes ett metodskifte i skolundersökningen varför det är något svårt att jämföra de senaste åren med uppgifter insamlade före skiftet. Det bör dock inte bortses från att nivån av tobaksbrukare efter metodskiftet fortsatt att minska, både bland pojkarna och bland flickorna. Utvecklingen bland pojkarna i årskurs 9 torde således ligga nära målsättningen om en halvering och trots att flickorna

har en bit kvar är även denna utveckling på god väg. Det bör också understrykas att det är den allvarligare dagliga/nästan dagliga användningen av tobak som minskat allra mest bland niondeklassarna.

I 2014 års undersökning svarade 15 procent av pojkarna och 17 procent av flickorna i årskurs 9 att de använder tobak. Drygt 8 procent av pojkarna och knappt 7 procent av flickorna uppgav att de röker och/eller snusar dagligen eller nästan dagligen.

Då merparten av de elever som ingår i gymnasieundersökningen ännu inte fyllt 18 år då de deltar omfattas emellertid även de av de nationella målsättningarna för minderåriga. Eleverna i gymnasiet år 2 har deltagit i undersökningen sedan 2004 och en lika kraftig minskning av tobaksbruket som i årskurs 9 syns inte bland dessa elever. I gymnasiet har nivån av tobaksbrukare under perioden 2004–2012, undantaget några små fluktuationer, varit relativt stabil. En liten minskning har emellertid skett av dagligt/nästan dagligt bruk av tobak under perioden. Efter metodskiftet 2012 har andelen gymnasiepojkar som använder tobak dock ökat och det är främst rökningen som tilltagit. Bland flickorna har tobaksanvändningen däremot minskat sedan 2012 vilket beror på att gymnasi-eflickornas dagliga/nästan dagliga användning av tobak minskat.

Det var 37 procent av pojkarna och 30 procent av flickorna som svarade att de röker och/eller snusar i 2014 års gymnasieundersökning. Andelen elever som uppgav att de dagligen/nästan dagligen använder tobak var 22 procent av pojkarna och 12 procent av flickorna. Det är således nästan dubbelt så många pojkar som flickor i gymnasiet år 2, som daglig- eller nästan dagligdags använder tobak. I kapitlet har utvecklingen av rök- respektive snusvanor bland skolelever redovisats mer ingående var för sig.

Beträffande tobaksvanornas geografiska spridning över landet tycks rökningen vara förhållandevis spridd, medan snusningen är överrepresenterad i landets norra delar.

Tobaksbruket i Sverige har inte minskat lika mycket i alla socialgrupper. Mest har användningen minskat i socialt och ekonomiskt gynnade grupper. Att ha ett dagligt tobaksbruk – främst rökbruk – sammanfaller idag ofta med faktorer som pekar på en socioekonomiskt mer ofördelaktig livssituation. Det är också vanligare att ensamboende mödrar röker dagligen än att kvinnor utan barn, samt sammanboende kvinnor med barn, gör detsamma. Således löper barn till ensamboende mödrar en större risk att utsättas för passiv rökning.

Regeringen har även beslutat om ”en tobaksfri livsstart från 2014” samt att ingen ofrivilligt ska utsättas för rök i sin omgivning som etappmål. År 2013 genomfördes en studie av STAD som visade att det sammantaget är närmare en miljon personer (omkring 13 % av befolkningen) i Sverige som har någon som dagligen röker i sin närhet och som upplever att de har drabbats negativt

Sammanfattning

av detta. Några motsvarande uppgifter för andra år finns inte att jämföra med, men då andelen rökare minskat kraftigt sedan 2002 är det sannolikt att antalet personer som drabbas negativt av andras rökning också är lägre än tidigare.

Avslutningsvis kan sägas att tobakskonsumtionen minskat påtagligt i Sverige under de senaste decennierna. Antalet män i Sverige som dör i lungcancer är på nedåtgående, men ökar bland kvinnorna. Dock ligger kvinnorna ännu på en lägre nivå än männen och att andelen kvinnor som dagligen röker tydligt minskat under de senaste decennierna torde kunna vara en god förutsättning för att vända denna trend.